

לתולדות השבתאות ומקומה בחי היהודים באימפריה העות'מאנית

יעקב ברנאי

מאז פרסום ספרו המקיף של גרשם שלום, 'שכתי צבי והתנועה השבתאית בימיו'¹, התרכזו הוא, עמיתיו ותלמידיו במיוחד בחקר התנועה בתקופה שלאחר המרת המשיח. המחקרים והמקורות החדשים שנתפרסמו לאחרונה רובם עוסק בתיאולוגיה השבתאית לגוניה השונים ורק מיעוטם הוא מחקר היסטורי, הדן בהשפעותיה של התקופה השבתאית בשלהי המאה הי"ז ובמאה הי"ח על תולדות ישראל. מצפים אנו להשלמת חיבורו של ג' שלום על תולדות התנועה לאחר ימי שכתי צבי, אך גם על תקופת שכתו צבי עצמו נותרו כמה תחומים ובעיות הטעונים חקירה.

תעודות על השבתאות בארכיונים עות'מאניים

אחת השאלות שעדיין אין לנו תשובה עליה היא מה היה יחסו של השלטון העות'מאני לתנועה השבתאית הן בימיו של ש"צ והן לאחר מכן. עד כה כמעט שלא נמצאו תעודות תורכיות העוסקות בשבתאות. פרופ' אוריאל הד המנוח חיפש בארכיון הממשלתי באיסטאנבול את הפירמאנים התורכיים על אודות שכתו צבי ותנועתו בימי-חייו אלא שלפי דבריו,² חסרים דווקא הכרכים (דפותרים) מן השנים 1665-1678, וכל מה שמצא היתה תעודה אחת בארכיון אירופאי. בעקבות כך פסק ג' שלום, שאין סיכוי רב שיתגלו תעודות תורכיות על שכתו צבי.³ אלא שעדיין יש לחפש בארכיון באיסטאנבול את החומר העות'מאני הרלבאנטי לתנועה השבתאית ולכת הדונומה משנת 1678 ואילך (לעניות דעתי, יש גם לחזור ולחפש את החומר על תקופת ש"צ). אולם, כידוע, קשה מאוד הגישה לארכיונים התורכיים ופענוח התעודות בהם. יש בידנו ידיעות ממקורות שונים כי פירמאנים תורכיים נשלחו מקושטא לערי-שדה שונות: ידוע לנו על דיון משפטי שהתקיים בבית-הדין השרעי באיזמיר ועל פירמאן שנשלח מקושטא לאיזמיר בדבר גירושו של שכתו צבי מאיזמיר בחודש דצמבר 1665.⁴ אלא שגם חומר זה איננו בידנו, שכן בבדיקה שערכתי בקיץ 1977 (עם חברי ד"ר גרבר) בארכיון השרעי של איזמיר הוברר כי היתה שריפה בארכיון בשנת 1853.

1 כרכים א-ב, תל-אביב תשי"ז (להלן: ג' שלום, ש"צ).

2 א' הד, 'תעודה תורכית על שכתו צבי', תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 337-339.

3 ג' שלום, ש"צ, א, עמ' 333.

4 שם.

וכל החומר הארכיוני התורכי מאיזמיר הוא מן התקופה שלאחריה. ראוי לציין שבארכיון השרעי של ירושלים, שהוא מסודר ומושלם אף שהגישה אליו אינה קלה לחוקרים יהודים, עדיין יש סיכויים למצוא תעודות תורכיות על שבתי צבי. מתוך הידוע לנו מסתבר, שחכמי-העיר התלוננו לפני הקאדי על שבתי צבי שהוא מורד במלכות ומועל בכספי-השליחות, אך הקאדי פטרו, ואף התיר לו לרכוב על סוס בירושלים וללבוש בגדי ירוק (כאן ראוי להעיר, נוסף להסבריו של ג' שלום בדבר הצבע הירוק שהוא לכוש משיחי ולקוח מן הסימבוליקה הערבית, כי ירוק היה צבע הבגדים של המוסלמים והיה אסור על הלא-מוסלמים). אם אמנם התקיים דיון משפטי זה, יש להניח שתעודות עליו מצויות בארכיון השרעי של ירושלים, והן עשויות לשפוך אור על הפרשה הלא-ברורה של הופעת שבתי צבי וגירושו מירושלים. אני עושה מאמצים לאתר תעודות אלה. כמו כן הוברר לי שהארכיון השרעי של מניסה (היא מגניסיה) הסמוכה לאיזמיר, שביקרתי בו, כולל חומר תיעודי מן המאה הי"ז. ואם יתאמתו ידיעות על ארכיון שרעי עות'מאני המצוי בשאלוניקי, אפשר שעוד נזכה למצוא חומר על השבתאים, ובמיוחד על כת הדונמה, בעיר זו.

מהמחקרים שנתפרסמו בשנים האחרונות על חקר השבתאות לאחר שבתי צבי ראוי להזכיר את מחקריו המרובים והחשובים של פרופ' י' תשבי, בעיקר לתולדות הרמח"ל ולתולדות הספר 'חמדת-ימים'. אך להלן אדון במיוחד בספרו של פרופ' מ' בניהו, 'התנועה השבתאית ביוון' (= ספונות י"ד),⁵ אנסה להוסיף לכך דברים על השבתאות בתורכיה ובארץ-ישראל ואעלה כמה בעיות עקרוניות העולות מעיון בספרו. ספרו של מ' בניהו פותח לנו אשנב רחב להבנת השבתאות בשלהי המאה הי"ז ובמאה הי"ח, במיוחד בשאלוניקי, בבאלקאן ובאיטליה. ואפתח בכמה נקודות העולות מדיונו בשבתאות ביוון.

א. ריבוי חכמי ישראל ש'נאחזו בסבך הצבי' בשלהי המאה הי"ז ובמאה הי"ח, מהם חשובי הרבנים בשאלוניקי ובקהילות אחרות, ביניהם אף רבנים חשובים באימפריה העות'מאנית כר' שלמה אאיליון שהמיר את דתו לאיסלאם (וחזר בו מהמרתו, אך לא מאמונתו השבתאית).

ב. בספרו של בניהו מצויה, לראשונה מאז סיכם ג' שלום את פרשת הדונמה,⁶ התייחסות מקפת לבעיית הגורמים להמרה ההמונית של כת זו בשאלוניקי בשנת תמ"ג (1683). מ' בניהו, ובסמוך לו ע' שוחט,⁷ הם הראשונים הסבורים, כי להמרת הדונמה היו גם מניעים חברתיים וכלכליים, במיוחד הכבדת עול-המיסים על יהודי שאלוניקי. זאת, כמובן, נוסף לגורם העיקרי להמרה ההמונית שהיה אידיאולוגי — אי-יכולתם של המאמינים השבתאיים ומנהיגיהם להשלים עם סופה של תנועתם, כחפשמם דרכים להמשיכה ואפילו במחיר של המרת דת.

5 ירושלים תשל"א-תשל"ח.

6 G. Scholem, 'Die krypte-Judische Sekte der Donme (Sabbatianer) in der Turkey',

Numen, VII (1960), pp. 93-122

7 ע' שוחט, 'בגדי המלך בשאלוניקי', ספונות, יב, (תשל"א-תשל"ח), עמ' קפו.

מיעוט המקורות עדיין אינו מאפשר דיון רחב בסוגיה הזו. ואף על-פי-כן יש מקום לבדוק את ההרכב החברתי והכלכלי של אותם מאות רבות (ואולי יותר) שהמירו דתם בשאלוניקי ובערים אחרות בתורכיה. אין להניח שכל אלה היו רבנים, מקובלים ותיאולוגים שבתאיים, ואפשר שהיו ביניהם אף כאלה שהמירו בגלל מניעים חברתיים וכלכליים, ובמיוחד מחמת עול-המיסים הכבד שהוטל בשנת ההמרה ובסמוך לה על יהודי שאלוניקי, כתוצאה ממלחמת תורכיה-אוסטריה. יש לציין כי בשנת 1683, שבה אירעה ההמרה ההמונית, אף הוטל המצור התורכי על וינה, שנכשל כידוע, ותוצאותיו היו הרוות-אסון לאימפריה העות'מאנית. ככלל, נראה לי, שראוי לבדוק כרקע להתפרצות השבתאות וגלגוליה סוגיות נוספות הנגזרות מתולדות האימפריה העות'מאנית באמצע המאה הי"ז.

עתה, משרבו מאוד ידיעותינו על היקפה של התנועה השבתאית כיוון ובאיטליה בשלהי המאה הי"ז ובמאה הי"ח, נסיף כמה דברים על השבתאים בתורכיה ובא"י. עם פרסום יומנו של רוויגו הובהרו הקשרים הענפים שהיו לשבתאים בתקופה זו: בין איש לרעהו, בין עיר לעיר ובין ארץ לארץ. הקשרים בין השבתאים שבמזרח אירופה לאלה שבמרכזה – כיוון, באיטליה, בתורכיה ובא"י – אמיצים היו, ואפשר להצביע על כמה אנשי-קשר שעסקו בפיתוח התורות השבתאיות ובהעברתן ממקום למקום. נשמר גם הקשר בין דור השבתאים של שלהי המאה הי"ז ובין זה של המאה הי"ח.

מקובלי תורכיה לאחר שבתי צבי ינקו את התורה השבתאית במיוחד מפי ר' שמואל פרימו, 'סופרו של משיח', ששימש רבה של אדריאנופול לאחר ההמרה. עליו כתב ר' אברהם ב"ר יוסף רוזאניס, רבה הכולל של קושטא משנות ה-20 ועד סוף שנות ה-40 של המאה הי"ח, שעלה לא"י בשנת תק"ז (1747):⁸ 'לא הניח כמותו גדול ומהולל, ראשון לכל דבר שבקדושה. ונהרו אליו כל בעלי תריסין מקצות האדמה ושפט את ישראל מן ועד באר-שבע... והיו תוצאותיו כנחלים נטייו וכמעייין המתגבר להשיב תשובות לאלפים ולרבבות... מגלה עמוקות ושפוני טמוני'.⁹ ואכן בספרות הרבנית ובכמה כתבי-יד מהמאה הי"ח מובאים דברים, מהם בעלי אופי שבתאי מובהק, מאת ר"ש פרימו, שהיה בזמנו ממפיצי התיאולוגיה השבתאית וממכווני דרכם של חסידיה,¹⁰ והשפעתו היתה מרובה על חבורת המקובלים והשבתאים באיזמיר.

8 הוא עלה באותה אונייה שעלה בה רא"ג מקוטוב לארץ. ראה: ר' ברנאי, 'עלייתו של ר' אברהם גרשון מקוטוב לא"י', ציון, מב (תשל"ז), עמ' 111-119.

9 מתוך ההקדמה לספרו של ר' משה הכהן (חתנו של ר"ש פרימו), כהונת עולם, קושטא ת"ק, שאליו מצורפים שרידי כתביו של פרימו, שרובם עלו באש, בשם אמרי שפ"ר.

10 למשל, המחלקה לתצלומי כתבי-יד, בית-הספרים הלאומי, סרטים מס' 23893, 24165 ועוד. דנתי על כך בדיסרטאציה שלי, 'הישוב היהודי בא"י בין השנים ת"ק-תקל"ז (1740-1777) ירושלים תשל"ז, עמ' 116, 117, 189-200, 248-249.

חבורת השבתאים באיזמיר

כבר מראשית הופעתו של שבתי צבי כמשיח חזקה היתה התנועה באיזמיר, עיר הולדתו, שממנה אמנם גורש בהתחלה אך חזר אליה כמשיח וערך בה מעין 'פוטש' עם הדחת הרב אהרון לפפא ומינוי ר' חיים בנבנישתי בעל כנסת הגדולה כרב יחיד.¹¹ אין פלא איפוא שגם לאחר המרתו ומותו של ש"צ נותרו בעיר מאמינים לא-מעטים, חלקם גלויים וחלקם נסתרים.

אביא כאן עדות מכתבי ר' חיים בנבנישתי,¹² שהחוקרים לא נתנו דעתם עליה, בדבר הימצאותם של אנשים לא מעטים בקרב השבתאים באיזמיר גם לאחר המרתו של שבתי צבי, וזו לשונו: '... על מי שלא בא לקהל לא בליל ט"ב [ט' באב] ולא ביומו וגם בליל ט"ב היה משורר ושופטים בו שהוא מכת המאמינים [שבתאים] שפ' [פלונ] הוא משיח ואכל בט"ב אבל לא ראו שאכל מה דינו'. ובדברי תשובתו אומר ר"ח בנבנישתי:

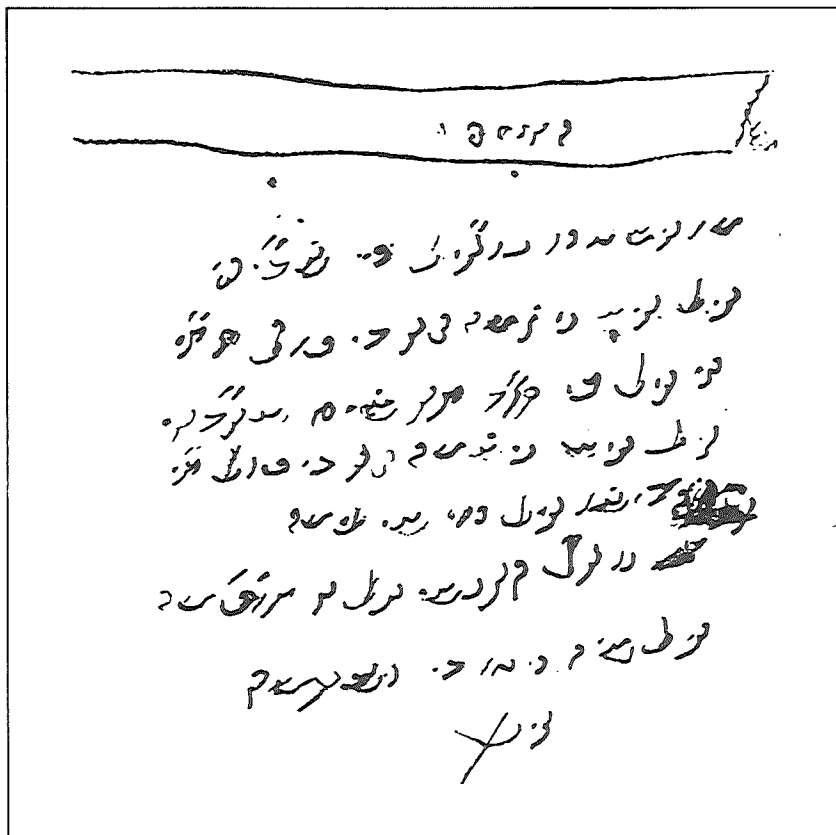
על אותו שלא בא לקהל לא בלילו ולא ביומו... ושופטים שהוא מכת המאמינים... הנה אמת שאם גם זה אכל בט"ב ראוי לעונש... ואפ"י אמדנא ליכא שרבים מהכת הזו את ה' יראים ואת אלקים [צ"ל אלקים] הם עובדין לא אוכלין ולא שותין בט"ב ולא מתאכלין בו בשום א' מהד' [מארבעה] עיניי אחרים ומ"מ לפטרו בלא כלום אי אפשר עצמו מן הציבור... (התוספות בסוגריים מרובעים מאת המעתיק — י"ב).

עדות מעניינת זו אינה מעידה על יחס מחמיר של הכותב אל השבתאים. אף אפשר להסיק ממנה שר"ח בנבנישתי, שהיה שבתיאי, כנראה חזר בו מאמונתו לאחר ההמרה שלו אך הדבר עוד מצריך עיון שכן רבנים רבים העמידו פנים כאילו נטשו את השבתאות ולא עשו כן.

ראוי להוסיף כי לקהילת איזמיר היה ייחוד מסוים בין הקהילות הגדולות באימפריה העות'מאנית, ואפשר שהוא עשוי להסביר את החיכוך החמור בהנהגת הקהילה בתקופת ש"צ. בעוד שכל הקהילות הגדולות בממלכה, כמו: קושטא, שאלוניקי, אדריאנופול, צפת וירושלים — התגבשו והלכו במאה ה"ט, לאחר גירוש ספרד, ונוצרו בהם דפוסים פחות או יותר קבועים של הנהגה וארגון, הרי קהילת איזמיר ראשיתה רק בתחילת המאה הי"ז, כאשר יהודים מקהילות שונות באימפריה היגרו

11 על הפרשה ראה: ג' שלום, ש"צ, א, עמ' 304-305. ד' תמר, 'מחלוקת ר' חיים בנבנישתי ור' אהרון לפפא', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 411-423. הנ"ל שם, מב (תשל"ג), עמ' 211. הנ"ל, 'רמיזות לתנועת ש"צ בשו"ת ר' חיים בנבנישתי', סיני, עב (תשל"ג), עמ' קפה-קפח.

12 שו"ת חיים בנבנישתי, קושטניטא תק"ג, דף ל ע"א-לא ע"א. רוב התשובות בספר זה הן מן השנים ת"ל-תל"ג (שנת מותו של המחבר), ורק תשובה אחת היא משנת תכ"ח. על הימצאותם של כת שבתאים באיזמיר בסוף המאה הי"ז ובתחילת המאה הי"ח ראה בספר תורת הקנאות לר' יעקב עמדין, אמשטרדם תקי"ב (מהדורת צילום — ירושלים תשל"א), עמ' 55-60.

מואישטרו גואיל ריי שביתיי' (גואלנו מלכנו שכת); צילום כתב־היד מתוך: שירות ותשבחות של השבתאים, מול עמ' ח' סימן ה'

אליה. בתקופת ש"צ הקהילה לא היתה עדיין מגובשת דיה. הפיצול היה מרובה בה ורבניה רוכס הוכאו מן החוץ. אפשר שזה אף מסביר את הסכסוך הגדול על הרכנות בתקופה זו, ושבתאי צבי ניצל מצב זה. אברהם קארדונו ישב אף הוא באיזמיר בשלהי המאה הי"ז,¹³ ובתקופה זו חי בה תלמידו, הרב והמקובל השבתאי, ר' אליהו הכהן האייתמרי, שרבים מחכמי איזמיר במאה הי"ח היו מתלמידיו.¹⁴

עם התפוררותה של חבורת ר' יהודה חסיד בירושלים, כשחבריה התפזרו לכל עבר, לצפת ולקהילות אירופה, והקימו בהן בתי־מדרש ומעוזים שבתאיים, סובב אחד מבני־החבורה, ר' יעקב וילנא, בתורכיה, באיטליה וכאירופה והעביר תורות שבתאיות ממקום למקום. כיום אין ספק שהיה קשר בין ר"י וילנא ובין ר"ש פרימו, שאצלו ביקר באדריאנופול. על השפעתו הגדולה של ר"י וילנא על השבתאים באיזמיר למדים אנו,

13 על קארדונו ראה סיכמו של ג' שלום, *Encyclopedia Judaica*, V, p. 101.

14 ראה: ש' ורסט, ר' אליהו הכהן מאזמיר, יבנה ב (ת"ש) עמ' קנו-קעג. ג' שלום, ר' אליהו הכהן האייתמרי והשבתאות, ספר היובל לאלכסנדר מארכס, ניו יורק תש"י, עמ' תנא-תע.

למשל, מן העדויות של ר' מאיר ביקיאים, של ר"י אלגאזי ושל אחרים.¹⁵ במאה הי"ח התרכזה באיזמיר חבורת שכתאים ומקובלים שהיו אוהדים לשכתאות והקימו בית-מדרש למקובלים בשם 'כתר תורה', שעליו נמצאו עד כה ידיעות מעטות בלבד: האחת בהקדמה של ר' יעקב ישראל אלגאזי לספר 'חמדת ימים',¹⁶ שבה נאמר: 'זיהי כבואי לעמוד לשרת בבית ה' בלילות במדרש "כתר תורה" אף בהקדמה של ר' יו"ט אלגאזי לספרו של אביו, 'שלמי ציבור',¹⁷ נזכר ביהמ"ד 'כתר תורה'. לחבורה זו אפשר לשייך את ר' חיים אבולעפיא ואת ר' יצחק הכהן רפפורט, 'רבני הכולל' (הרבנים הראשיים) של איזמיר בתקופה זו. כן מצינו בחבורה זו את ר' רפאל טריביש, המדפיסים ר' יונה אשכנזי ור' דוד חזן,¹⁸ ר' מאיר ביקיאים, שהיה קשור גם לשכתאי שאלוניקי,¹⁹ ר' עמנואל חי ריקי,²⁰ וכנראה גם אחרים.

מתוך בירורים שערכתי במקום אחר²¹ התגלתה לי הנטייה של אישים אלו ואחרים לשכתאות. כאן מבקש אני לעמוד על כמה היבטים הקשורים לחבורה זו: קשריהם האמיצים של שכתאי איזמיר אל השכתאים והמקובלים בצפת ובירושלים החל מסוף המאה הי"ז. גם חיים אבולעפיא וקרוב לודאי ר' יעקב אלגאזי היו בצפת בשני העשורים הראשונים של המאה הי"ח. ר"ח אבולעפיא היה 'מרכיץ תורה' בצפת ובשנת תע"ח היה ראשון החתומים על ההסכמה לספרו של ר' עמנואל חי ריקי 'הון עשיר'.²² בשנת תפ"א חתומים שניהם על איגרת שד"רות מצפת. אחר-כך הם באיזמיר. על איגרת זו מצפת, שהחתימות עליה בלבד נשתמרו בידינו,²³ מצויה גם חתימתו של ר' שמעון גוויזו. חכם בשם זה השתתף בהתוועדות החכמים המיסטית-שכתאית בירושלים, שם' בניהו הקדיש לה דיון נרחב במאמריו על התנועה השכתאית בירושלים,²⁴ אך אין לדעת בבירור האם הוא אותו חכם שכתאי זקן מאוד הנזכר כבר בהתוועדות זו שכן העדויות שם מעורפלות מאוד. יש לזכור, כי בצפת מצינו בסוף המאה הי"ז ובראשית המאה הי"ח את השכתאים החשובים, ר' שלמה אאיליון ור' יעקב וילנא, שאף מת ונקבר בה.

15 פרופ' ג' שלום העיר לי בטובו על ההבדל העקרוני בין הפעילות השכתאית של ר"ש פרימו ושל ר"י וילנא בהפצת השכתאות בשלהי המאה הי"ז ובראשית המאה הי"ח: פרימו פעל במחתרת ואילו ר"י וילנא פעל בגלוי.

16 איזמיר תצ"א-תצ"ב. __ 17 שאלוניקי תק"ן. 18 עליו העיר לי בטובו פרופ' י' תשבי.

19 מעניינת עדותו של ר' מאיר ביקיאים על פגישתו עם ר' יעקב וילנא: 'וישבנו עמו בד בבד ... וזה היה עפ"י הדיבור של ... כהנא רבא' (ר' יצחק רפפורט). מתוך ההקדמה לספרו של ר"מ ביקיאים, המאיר לארץ. שאלוניקי תק"ל.

20 גם על כך העיר לי פרופ' תשבי. בדרכי נדודיו עלה ריקי פעמיים לא"י ואף ביקר באיזמיר.

21 ראה לעיל הערה 10.

22 אמשטרדם תצ"א.

23 ר' שלמה חזן, המעלות לשלמה, נא אמון תרנ"ד, דף נח-עב. פורסם שנית במאמרו של א' יערי, 'ר' משה ישראל ושליחתו למען א"י', סיני, כה (תש"ט), עמ' קנא.

24 מ' בניהו, 'מפתח להבנת התעודות על התנועה השכתאית בירושלים', מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' לה-מו. הנ"ל, 'מעמדה של התנועה השכתאית בירושלים', ספר היוכל לכבוד שלום בארון, חלק עברי, ירושלים תשל"ה, עמ' מא-ע. (להלן: בניהו, ספר בארון).

ר' יצחק הכהן רפפורט ור"ח אבולעפיא, שהיו ילידי א"י ולמדו בישיבת 'בית יעקב' בירושלים במחצית השנייה של המאה הי"ח, הכירו כנראה עוד בירושלים את ר' יעקב וילנא והשבתאים האחרים מחבורת ר' יהודה חסיד, עם עלייתם ארצה. בצפת מצינו בתקופה זו גם שבתאים נוספים, בהם ר' חיים אלפאנדרי (תלמידו של ר' אליהו הכהן האימטרי) ור' רפאל ישראל קמחי, שניהם שבתאים, שאלגאזי ואבולעפיא מזכירים אותם כרבותיהם.²⁵

עיון מחדש ביחסם של חכמי ירושלים לשבתאות

ראוי להעיר כאן בקצרה על ישיבת 'בית יעקב' בעניין הקשור ליחסם של חכמי ירושלים לשבתאות. כבר עמד על כך ג' שלום בספרו על שבתאי צבי והרחיב על כך בניהו במאמריו על שבתאות בירושלים במאה הי"ז,²⁶ כי רוב רבני ירושלים לא קיבלו את ש"צ ומאוחר יותר את התורה השבתאית; והיוצאים-מן-הכלל כמו ר' דוד יצחקי אינם מעידים על הכלל, שהיה אנטי-שבתאי. בניהו סבר,²⁷ כי בית-המדרש הגדול בירושלים 'בית יעקב ויגה' נסגר עקב חיכוכים על רקע שבתאי, ואילו ש"ז הבלין במאמרו החשוב על אודות ישיבה זו²⁸ מעלה סברה שהישיבה נסגרה בגלל חסרון-כיס. הבלין הוכיח כי מייסדי הישיבה המשפחתית ע"ש ויגה נקראו גם בשם משפחת פאשריליו.²⁹ והנה בספרו של בניהו, 'התנועה השבתאית ביוון', מוצאים אנו, כי בין המשפחות שהמירו את דתן לאיסלם עם הדונמה בשאלוניקי מצויה גם משפחת פאשריל.³⁰ האם כאן מצוי החוט העשוי להסביר את סגירת הישיבה, במשבר שעבר על המשפחה עם ההמרה הגדולה? ראוי לציין כי שמות זהים, אברהם ויעקב, מצויים גם בין הממירים במשפחת פאשריליו וגם בין מייסדי הישיבה. ועדיין העניין צריך עיון. במאמרו הנ"ל של הבלין מצויה ידיעה אחרת שהוא אינו מייחס לה חשיבות מספקת, משום-מה; המדובר בר' חזקיהו די-סילוה, מגדולי חכמי-ירושלים, שעלה מאיטליה לא"י בשנת תל"ו (סמוך למות ש"צ) והיה תלמידו של ר' יהודה שאראף, ממקורבי שבתאי צבי. יתירה מזו, בפסקה שמביא הבלין מדברי די-סילוה אפשר לשער, שהוא נטה לשבתאות בצעירותו: 'כבן כ"ב שנים... ומן השמים העירוני ונתעוררתי... ומראה העיוורון מעל פני הסירותי ואז בין טוב ורע הבחנתי והבנתי וידעתי כי הילדות

25 פרופ' תשבי העיר לי על הקשר בין ר' רפאל קמחי לחוגו של רמח"ל. על ר"ח אלפנדרי ראה: א' יערי, שלוחי א"י, ירושלים תשי"א, על-פי האינדקס.

26 ראה הערה 24 לעיל.

27 מ' בניהו, 'לתולדות בתי-המדרש בירושלים במאה הי"ז', HUCA, כא (1948), עמ' י (להלן: בניהו HUCA).

28 ש"ז הבלין, 'לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח', שלם, ב, ירושלים (תשל"ו), עמ' 113-192.

29 שם, עמ' 136.

30 בניהו (ראה הערה 5), עמ' ק, קצ-קצא.

והשחרות הכל הכל אשר עברתי והימים אשר היו לי בהם חפץ באלה לא חפצתי.³¹ דברים דומים מביא שם הבלין מדברי ר' אברהם הלוי בעל 'גינת ורדים' על עצמו,³² אלא שהבלין אינו נוטה לראות בדברים אלה אהדה לשבתאות. ידוע שבין שני האישים הללו שררו יחסי קירבה, ור' אברהם הלוי אף ביטל את החרם שהוטל במצרים על העיון בספר 'פרי חדש' של די-סילוה. די-סילוה אף עמד בראש ישיבת 'בית יעקב' (פירירה) בירושלים בסוף המאה הי"ז, שהוקמה בכספי משפחה הידועה בשבתאותה באמשטראדם. יש לציין כי בתקופת די-סילוה למד בישיבה זו גם ר' יצחק הכהן רפפורט מחבורת איזמיר.³³ משהוכיח תשבי את הקשר הברור שבין 'פרי חדש' לחמדת ימים³⁴. מקבלים דברינו על יחסו לשבתאות משנה תוקף. העובדה ש'בחמדת ימים' מצויים קטעים מתוך 'קרבן-חגיגה' לר' משה גלנטי, מבהירה לנו כי פרשת יחסם של חכמי ירושלים לשבתאות עוד טעונה עיון מעמיק ומחדש.

דבריו של בניהו,³⁵ שאין בידנו כל ידיעה על רב מובהק שכתאי בירושלים למן הכרזת החרם, נראו לי מופרזים. את עיקר טענתו, כי לתנועה השבתאית לא היה מעמד בירושלים, מבסס בניהו על יחסו של המג"ן — ר' משה גאלנטי, החשוב ברכני ירושלים בתקופת ש"צ — לשבתאות. כבר במאמר קדום יותר טען בניהו כי ר' משה גאלנטי 'היה אמנם תחילה בין אלה שהתנגדו לנקוט בפעולות ממשיות נגד ש"צ אולם אח"כ היה אף הוא בין אלה שרדפוהו ובקשו להשמיד את כיתתו'.³⁶ אלא שג' שלום התלבט תחילה ביחסו של גלנטי לשבתי צבי והצביע על היסוסים ביחסו של המג"ן לתנועה.³⁷ רק לאחר שמצא תעודה מכת הדוגמה ועל סמך תעודה נוספת שנתגלתה לו פסק שלום ללא היסוס, כי המג"ן אכן שבתאי היה. בתעודה זו מסופר על נביאים שבתאיים שהתנבאו בעיר חלב (ארם צובא) וביניהם 'כמהר"ר משה גאלנטי נר"ו אשר הלך שליח מארץ ישראל תוב'... גם לאחר דברים נוקבים אלו טען בניהו כי המקור המספר על שבתאי בשם ר' משה גאלנטי, שהלך שליח מא"י מכוון לאדם אחר בשם זה, תושב חלב, ולא לרבה של ירושלים.³⁸ אלא שדברי בניהו בסוגיה זו אינם משכנעים, שכן ר' משה גלנטי רבה של ירושלים, אכן יצא כשד"ר וסובב בערי תורכיה ויוון בשנות פעילותו של ש"צ וסמוך להן, וכבר הביא א' יערי⁴⁰ את דבר שליחותו ואת המקומות שבהם שהה. מעיון בדברים אלו אין עוד ספק בזהותו של השד"ר הירושלמי

31 מתוך ההקדמה לספרו פרי חדש, עפ"י הבלין, שם, עמ' 142.

32 שם, עמ' 143.

33 א' יערי, 'ישיבות פירורא בירושלים ובחברון', ירושלים — מחקרי א"י, ד (תשי"ג), עמ' קצג.

34 'תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 145 ואילך.

35 ספר בארון, עמ' 50.

36 מ' בניהו, HUCA, עמ' ט.

37 ג' שלום, שבתי צבי, א, עמ' 200-201, 209.

38 ג' שלום, 'צמיחת קרן בן דוד' — מקור חדש מראשית ימי כת הדוגמה בשאלוניקי, תריבין, לב

(תשכ"ג), עמ' 72-73, ובעיקר הערות 27-28, שם.

39 מ' בניהו, ספר בארון, עמ' מב-מח.

40 בספרו שלוחי א"י, עמ' 290-291.

שיצא לשליחותו בתקופת ש"צ, הלא הוא המג"ן והוא החכם השבתאי ששהה בחלב. יתירה מזו, בדרך שליחותו נפגש המג"ן בשנת תכ"ז (שנת המרת ש"צ) עם הרב יעקב די-בוטון בשאלוניקי – שבתאי אף הוא, שאת דבר שבתאותו גילה בניחו.⁴¹ עתה, משנתברר ללא ספק כי ר' משה גלנטי מירושלים היה שבתאי, אפשר שגם שליחותו כשד"ר היתה קשורה בשבתאותו. ראויים הדברים לבדיקה מחודשת, וכמו כן גם פרשת מעמדה של השבתאות בירושלים בכלל.

שהייתם של כמה משבתאי איזמיר ומקובליה בצפת הצמיחה כנראה את הספר השבתאי 'חמדת ימים'. ר' יעקב ישראל אלגאזי כותב כידוע בפירושו בהקדמתו לספר זה, כי את כתב-היד של הספר קיבל בצפת. ועתה עם מציאת חתימתו של ר"י אלגאזי על מכתב שד"רות מצפת של ר' משה ישראל רכה של רודוס, אפשר לקבל את גירסתו. אפשר לראות את הוצאת הספר 'חמדת ימים' בידי חבורת איזמיר כגולת-הכותרת של פעילותם השבתאית. לפי עדות ר"י אלגאזי עצמו הם טרחו שנתיים ימים על התקנת הספר, עריכתו והוצאתו-לאור. 'חמדת ימים', שנדפס לראשונה באיזמיר בשנית תצ"א-ב, השפיע השפעה עצומה על יהודי האימפריה העות'מאנית (וגם על קהילות אחרות), וההוכחה לכך היא תפוצתו העצומה, בכמה מהדורות סמוכות זו לזו, ובקונטרסים הרבים שיצאו מתוכו.

ראויה לציון נקודה נוספת, שמיד לאחר הופעת 'חמדת ימים' (בשנת תצ"א-ב) עולים רוב אנשי חבורת-איזמיר בזה אחר זה לא"י. טריכיש, אלגאזי, אבולעפיא, רי"צ הכהן, רפפורט וריקי עולים ומתיישבים בירושלים ובטבריה.⁴² רי"צ הכהן ואלגאזי אף מכהנים בתפקיד 'הרב הכולל' של ירושלים. השבתאים בדורות אלו קשורים בקשר אמיץ לא"י ורבים מהם עולים אליה. קשה להסביר בדיוק את המניעים לעלייתם; האם היה כאן רצון להחיש את הקץ ולקרב את הגאולה, או רצון להסתגרות ולהיטהרות עצמית מתוך המשבר העמוק שאליהם הם נקלעו? נדמה לי, שגם בא"י הם המשיכו לעסוק בעיון בתורות שבתאיות. כך עולה מעיון בספרו של ר' רפאל טריכיש, 'צח ואדום',⁴³ ואולי אף מספרו (בכתב-יד) של אלגאזי 'בית מועד',⁴⁴ שיש בו קטעים חשובים של תיאולוגיה שבתאית. ר"י אלגאזי היה אחד מראשיה של חבורת המקובלים 'סוכת שלום' בירושלים, ואולי החשוב שבהם. חבורה זו היתה חלק בלתי-נפרד מבית-המדרש למקובלים 'בית-אל' שנוסד בסוף שנות השלושים של המאה הי"ח בירושלים. בית-המדרש 'בית-אל' נוסד איפוא בשנות עלייתה של חבורת איזמיר לא"י ומייסדו היה ר' גדליה חיון. האם אין להסיק מכך שהיו בו יסודות שבתאיים? מערכת היחסים בין השבתאים בדורות אלו מלמדת כי הם ותורותיהם היו קשורים אלו באלו ומתקיימים בבתי-המדרש שבהם הם נפגשו. העובדה שכמה מן החכמים המקובלים

41 בניחו, התנועה השבתאית ביוון, הערה 5, עמ' כ-כא.

42 הדברים קשורים כנראה לתקוה המשיחית לקראת שנת ת"ק.

43 קושטא ת"ק, וראה מה שכתבתי בדיסטראציה שלי (לעיל, הערה 10) עמ' 195-196.

44 שם, עמ' 191-195, 248-249.

בירושלים בתקופה זו היו שכתאים מחזקת השערותנו זו. אולי בכך יש להסביר את העובדה, שחיד"א לא הזכיר כלל בכל כתביו המרובים את חבורת המקובלים בירושלים שבה הוא היה חבר. מהתעלמותו בכתביו מעניינים שכתאיים אחרים, כמו 'חמדת ימים', אפשר אולי ללמוד, שגם בעניין המקובלים בירושלים לא היה שלם עם מה שידע.⁴⁵ ר' גדליה חיון עצמו, מיסד ישיבת 'בית-אל', היה קשור לר"ח אלפאנדרי השכתאי, שהיה רבו. עדויות נוספות על הימצאות שכתאים בא"י באמצע המאה הי"ח מצויות גם במקומות אחרים, בעיקר בצפת.⁴⁶

עמדנו בקצרה על טיבה של חבורת השכתאים מאיזמיר וקשריה האמיצים עם א"י. עדיין יש להמשיך ולחקור היטב את כתיבהם ואת כתיבי רבני תורכיה האחרים בדורות הללו, בדפוס ובכתב-יד, ובמיוחד את כתיבי רבני קושטא ואדריאנופול שרובם היו קשורים לאישים השכתאיים שהזכרתי.

בסיום דבריי אנסה להעריך את המשמעות ההיסטורית של התופעה שבה רבים מרבני האימפריה העות'מאנית, מהם שנשאו בעמדות-מפתח רבניות בקהילות החשובות, האמינו בשכתאות לאחרי שכתבי צבי או אהרונה. תופעה זו מאמתת את דברי גרשם שלום במסתו 'מצוה הבאה בעבירה' — 'רשת השכתאות היתה פרושה הרבה יותר ממה שרגילים להודות בזה היום. יש מקרים רבים שאפילו מקורותינו העלובים מספיקים עוד כדי להחליט ולהוכיח בבירור שמספר הרבנים השכתאים היה יותר גדול מהמשוער, ואפילו יותר גדול משחשב ראש הקנאים, ר' יעקב עמדון'.⁴⁷ בניהו הנדרש לסוגיה זו אומר, שבשאלוניקי היו התוצאות הרוחניות-גורל לקהילה, עקב משבר ההמרה ההמונית שעלייה ניסו לתקן את העולם ולהביא את המשיח. 'אבל כאן באה גם התפתחות חיובית, החסידות וחיוזוק השפעתה של קבלת האר"י, שהשכתאים ביקשו למעטה'.⁴⁸ בניהו רואה בחסידות, המיטהרת מיסודות השכתאות והחוזרת לקבלת האר"י, משום עלייה והתקדמות. את הרע נטלה, אליבא דבניהו כת 'דונמה', ואת הטוב — אותם מקובלים. ומכאן לדעתו גם הדרך לאר"י, לחסידות הבעש"ט ועוד. בכך הוא חולק על תשבי, הרואה חיוב בפעילות השכתאית המתונה, שטיפחה את הציפייה לגאולה, העלייה לאר"י, וחייה הדת והמוסר. בניהו סבור שהחסידות הזאת מכוונת כנגד השכתאות וכשלונה. 'אם כך יש לזקוף זאת לזכותה של התנועה השכתאית?'.⁴⁹ אלא שיותר מאשר הבדלי-דעות נראה לי שיש כאן הבדלי-ניסוח. ברור לחלוטין, ועתה יותר מתמיד, הקשר בין השכתאות להתפתחות הרוחנית היהודית, על גווניה השונים, במאה

45 על חבורת המקובלים ועל בית-המדרש ראה בעיקר: מ' בניהו, ר' חיים יוסף דוד אזולאי, חלק ראשון, ירושלים תשי"ט, עמ' יד-יח; ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב', ירושלים תשכ"ג, עמ' 159-153.

46 ברנאי, דיסטאציה (לעיל הערה 10) עמ' 117, 196-197.

47 ג' שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השכתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד, עמ' 12.

48 התנועה השכתאית כיוון, עמ' יא.

49 שם, עמ' יב.

הי"ח. הדברים עוד מתחזקים דווקא מקריאת ספרו של בניהו, שכן כל אותם רבנים שבתאיים, המוזכרים בספרו, המחזיקים בעמדות-מפתח בקהילות הגדולות ביוון ובאיטליה, האם תורתם באה כנגד השבתאות או לשימורה? ואמנם נזקק בניהו⁵⁰ לנסיגנות אפולוגטיקה ארוכים כדי להסביר את שבתאותם של הרבנים הנזכרים בספרו. הוא עוסק בדיון הלכתי על כבודם של רבנים אלו, המותרים ספריהם על-פי ההלכה; וכדי להצדיק את הלימוד בהם הוא שואל: 'הטובים אנו מן החיד"א' וכו'. נראה כי אחר עשרות שנות מחקר מדעי וביקורתי על השבתאות כבר אין אנו זקוקים להסברים המצדיקים או השוללים את התופעה ההיסטורית הארוכה והרצופה הזאת; אנו מבקשים להבינה מבחינה אידיאית וחברתית ולהבין את נפשם השסועה של רבני הדורות הללו. דברים דומים כבר כתב בניהו גם במאמרו על התנועה השבתאית בירושלים, כמו: 'הרוצה לחשוך בהם בחכמי ירושלים שידעו תוקפו של חרם האיסור לעבור עליו, עברו על דין ומנהגם היה דין צבועים, עליו להביא ראיה'...⁵¹ ולמעשה יש סתירה בתפישתו. שכן, מחד גיסא, ככל מחקר חדש על השבתאות, שלו ושל אחרים, מתברר היקף אמונתם של רבני ישראל במאה הי"ז-י"ח בשבתאות; ומאידך גיסא, יש בדבריו שימוש בטרמינולוגיה של חשדות, עבירות וכד'. מבחינת ההסבר ההיסטורי יש בגישתו של בניהו משום חזרה לתקופה שקדמה לג' שלום כחקר השבתאות, אף-על-פי שמבחינת המקורות ועושרם תורם בניהו תרומה עצומה לידיעותינו. וכבר כתב ג' שלום לפני 25 שנה בערך, בהקדמה לספרו על שבתי צבי: 'הספר הזה לא נכתב לשם סניגוריה או קטיגוריה, אלא לשם בירור כל הצדדים שבתופעה מסוככת זו'.⁵² יש להוסיף שגם בפרשת עמדן-אייבשיץ עדיין קיימת תופעה דומה, והעיר עליה באחרונה דברים דומים יהודה ליבס.⁵³

עיסוק בקבלה וסטאגנאציה

תפוצתו של 'חמדת ימים' והיחס אליו בקהילות-המזרח לעומת קהילות-אירופה עשוי לשמש בידינו קנה-מידה לאבחנה בין שתי מגמות שונות שהולידה השבתאות. במזרח-אירופה ירדה תפוצת הספר, במיוחד עם הופעת הפראנקיסטים והמרתם. אך כבר קודם לכן עורר ר' יעקב עמדן פולמוס סביבו, ויש הדים לפולמוס גם ב'שבתי הכעש"ט'. במרכז אירופה ובמערבה היתה ההתנגדות הממסדית לשבתאות חריפה מאוד. במקומות אלה חיפשה היהדות המסורתית, על חורבות השבתאות, שבילים ודרכים חדשים. ואילו באימפריה העות'מאנית מוסיף הספר 'חמדת ימים' להיות נפוץ במאה הי"ח והי"ט, והוא מסמל את המשכיות תפוצתה של הקבלה בארצות אלה עם דעיכתה באירופה. האבחנה הראשונה במשמעויות שיש לתופעת השבתאות בראשית העת

50 שם, עמ' יג-יד.

51 ספר בארון, עמ' סו.

52 ג' שלום, ש"צ, א, עמ' יא.

53 י' ליבס, 'ספר "צדיק יסוד עולם" – מיתוס שבתאי', דעת, א (תשל"ח), עמ' 115-119.

החדשה היא איפוא: המשך העיסוק בקבלה במזרח וחיפוש דרכים חדשות ליהדות במערב. שאלה נוספת היא: מה היתה ההשפעה של התורות השבתאיות והקבליות על המוני-העם? באירופה אמנם היתה השבתאות קיימת בחוגים מסוימים בעם היהודי, אך במאה הי"ח היא לא היתה נפוצה ביותר בקרב האליטה הרוחנית וירדה יותר לדרג הנמוך של דרשנים וכיוצא בהם, ואף שם נעלמה בהדרגה. ואילו באימפריה העות'מאנית עסקו המנהיגים הרוחניים בשבתאות ובקבלה בצורה אינטנסיבית, והשפעתם ניכרה על ההמונים. נדמה לי שדווקא העיסוק האינטנסיבי בתורות השבתאיות ובקבלה גם במאות הי"ח-י"ט (ראה, למשל, הגנתו של ר' חיים פאלאג'י, רבה של איזמיר, על 'חמדת ימים' במחצית השנייה של המאה הי"ט),⁵⁴ היא היא שמנעה התפתחות של זרמים רוחניים חדשים ביהדות המזרח, בדומה למזרח אירופה ולמערבה. אפשר שבדרך זו יש לפרש את דברי החיד"א, כשהוא מקונן על הכתבים השבתאיים של הרבנים החשובים, שהגיעו לידינו, כאומרו 'אהה על דור יתום',⁵⁵ חיד"א היתה בו סקרנות אינטלקטואלית ורצון עז להתמודד עם בעיות זמנו (כפי שעולה מיומנו 'מעגל טוב השלם'). אף-על-פי שקיבל את חינוכו הקבלי והתורני אצל המקובלים שנזכרו לעיל, אכן נפלט מא"י ומחבורה זו, והלך לרעות בחברה מודרנית יותר — בליוורנו. הוא יצא ממעגל המקובלים במזרח ולא חזר אליו עוד. ונדמה לי שאין לתלות את הקולר לכך בענייני פרנסה, שכן הוא ותלמידיו-חכמים אחרים בישיבות בירושלים ניזונו מתמיכה כלכלית קבועה ונכבדה למדי. שמא כך יש להבין את המשבר הרוחני שיהדות האימפריה העות'מאנית נקלעה אליו לאחר השבתאות: העיסוק בקבלה לגווניה לא הביא להתחדשות אלא לשקיעה רוחנית.

אך מתעוררת כאן שאלה קשה לפתרון. כיצד בדור זה, שבו עוסקים בקבלה בברודי, באיזמיר ובירושלים, יוצאת תנועה להתחדשות דתית וחברתית דווקא מברודי ולא מהמזרח? כיצד לא חדרו השפעות הזרמים הרוחניים במזרח אירופה ובמערבה לאימפריה העות'מאנית, אלא לקראת סופה של המאה ה-19 והלא גבלה פודוליה בתורכיה? אולי מכיוון שבקרב היהדות העות'מאנית לא נוצרו רעיונות חדשים לכלי הקבלה, כמו בחסידות למשל? האם יתכן שהטראומות של אנוסי ספרד שנמשכו גם לאחר הגירוש, ומאוחר יותר ההמרה השבתאית הגדולה והמאבקים שבעקבותיה, לא הותירו כוח ותעוזה אצל גדולי ישראל באימפריה העות'מאנית לנסות כוחם בתורות חדשות והם הסתפקו בקיים ובהסתגרות בו?

כבר ההיסטוריון שלמה רוזאניס חש בכך, ובספרו 'תולדות היהודים בתוגרמה' הוא מתבקש לבעיה זו כמה פעמים ותשובותיו אינן זהות תמיד. בכרך ד'⁵⁶ הוא אומר: 'כלו ימי המשובה השבתאית... ומלבד איזה נוכלים ורמאים אשר עלה בידיהם להוליך

54 ר' חיים פאלאג'י, כל החיים, איזמיר תרל"ד, דף יז-יח. את דבריו הביא א' יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד, עמ' 142-149.

55 'תשבי, נתיבי אמונה ומינות, עמ' 228.

56 סופיא תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 93.

שולל המון העם בתקוות שוא ומדוחים, כל היהודים בתוגרמה נוכחו לדעת עד כמה היו קלי-הדעת להתהולל בחזיונות שוא'... (כיום אנו יודעים כי אותם 'נוכלים ורמאים' היו גדולי הדור — י"ב). ובנשימה אחת הוא מוסיף: 'התנועה החזקה הזאת הביאה חלודה על היהדות התוגרמית ועל ארצות הקדם שלא זזה ממנה עד היום'. אלא שחייבים אנו לשאול את עצמנו, שמא לא רק השבתאות והקבלה הם הגורמים לירידה הרוחנית באימפריה העות'מאנית? בכרכים ה' ו' של ספרו מעלה רוזאניס נימוקים שונים מאלה שהבאנו כאן לירידת היהודים בתורכיה ותולה את הקולר בירידת האימפריה העות'מאנית, בסיבות פוליטיות וכלכליות. אך ההנמקה הפוליטית והכלכלית אינה נראית לי, שכן בפולין צמחו החסידות והמתנגדות במאה הי"ח, כאשר לא היתה בה יציבות פוליטית, בטחונית וכלכלית ליהודים. והדברים ידועים.⁵⁷ מה עוד שהמוסכמה בדבר ירידה כלכלית ובטחונית דראסטית ליהודי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ח והי"ט אינה סבירה כל כך.⁵⁸

חוזרים אנו איפוא לשאלה הראשונה, והיא האם שימש העיסוק בקבלה גורם עיקרי לנסיגה הרוחנית של יהודי האימפריה העות'מאנית בעת החדשה? עדיין אין בידינו ידיעות ועיונים היסטוריים מספיקים כדי להשיב על כך תשובה מבוססת, והשאלה טעונה עוד בירור יסודי. אך אני נוטה להשיב על השאלה בחיוב.

אסכם: את ראשית דבריי ייחדתי לבעיית המקורות העות'מאניים לחקר השבתאות. בעיקר דבריי היה נסיון להצביע על מגמות דומות בהמשך השבתאות במאות הי"ז-י"ח גם בין רבני תורכיה וא"י בדומה לרבני שאלוניקי, איטליה ומקומות אחרים. לבסוף, ניסיתי לייחס את אי-ההתחדשות הרוחנית ביהדות האימפריה העות'מאנית אחרי משבר השבתאות להמשך העיסוק בקבלה ולהתפשטות הגדולה של התורות השבתאיות ביהדות זו, ובמיוחד בין רבניה החשובים במאה הי"ח.

57 על נקודה זו העיר לי מורי, פרופ' שמואל אטינגר.

58 ראה: י' ברנא, 'קווים לתולדות קהילת קושטא במאה הי"ח', מחקרים במורשת יהדות ספרד וארצות האיסלאם, אוניברסיטת חיפה (בדפוס).